

خانه های قدیمی گیلان

مهندس پویا میروسی

مقدمه:

بازمانده های معماری شهری قدیم گیلان هرچند از اصول معماری هم دوره اشان در سایر نقاط ایران پیروی میکنند ولی با نگاهی گذرا به آنها می توان تغییرات ساختاری معماری را که متأثر از فرهنگ و اقلیم منطقه است، دریافت کرد. این امر ویژگی هایی انحصاری به این معماری که متاسفانه مهجور و رو به نابودی است، بخشیده است. این پژوهش تذکر این مطلب است که با وجود غنای فرهنگی و معماری این خانه ها متاسفانه شاهد نابودی خاموش آنها هستیم.

خانه های انتخابی مربوط به دوره های قاجاریه در دو شهر نمونه رشت، الملش است که از میان شهرهای ننگرود، فومن، صومعه سرا انتخاب شده اند و سرنمونهای معماری ایندوره تاریخی با تمامی ویژگیهای ملی و بومی آن هستند...

رشت

خانه ابریشمی:

این بنای زیبای دوره قاجاریه در محله صیقلان از محلات قدیمی شهر رشت قرار گرفته است. محوطه خانه ۲۰۰۰ مترمربع و زیربنای آن ۶۵۰ مترمربع می باشد. بنا دواشکوبه و دارای پلانی مستطیل شکل، با ۸ اتاق در هر طبقه است. جهت استقرار بنا شمالی - جنوبی می باشد. خانه دارای دو حیاط است و حیاط اصلی که بزرگتر و دارای باغچه بندی و حوضی بزرگی است در پشت خانه قرار دارد. در حیاط کوچک خانه خدمه قرار گرفته که دسترسی جداگانه ای به طبقه بالا دارد. پلان تابع الگوهای معماری دوره قاجاریه است. پلان و نماها کاملاً قرینه سازی شده اند. دو ورودی قرینه هر کدام به هال مرکزی جداگانه ای باز می شوند و به مجموعه ای از فضاها سرویس می دهند. این دو مجموعه فضاهای قرینه از طریق هال مرکزی که درست در وسط پلان قرار دارد، بهم مرتبط می شوند. اتاقهای تو در تو و ارتباط بدون واسطه فضاها با هم از ویژگی های کالبدی خانه های این دوره است. اتاقهای طبقه اول فاقد تزئینات، ساده و با تعداد زیادطاقچه هستند. در طبقه فوقانی دو تالار زیبا و بی نظیر آئینه خانه و چینی خانه قرار گرفته اند. ساخت بنا بروی صفه - برای جلوگیری از نفوذ رطوبت - وجود پنجره های متعدد و بروی هم، کشیدگی شرقی - غربی پلان و وجود ایوان و تالار در هر دو طبقه بهره گیری بهتر از جریانات هوا را ممکن می سازد. علاوه بر این ایوان و تالار که مرز درون و برون هستند تأثر لایه های داخلی را از شرایط محیطی تعدیل و کنترل می کنند. برای تهویه بهتر فضای زیر خانه و کم کردن رطوبت انتقالی از کف، گریه روهایی در صفه ایجاد شده است. این ویژگی ها در کنار تزئینات چوبی - بخصوص تزئینات سر ستون هاوسرتیرها- بالگوهای معماری محلی به معماری این خانه شخصیتی بومی داده است. تنوع مصالح مثل آینه، چوب، آجر قرمز و گچ کاری کیفیت بصری بالایی به بنا داده است. مسیرهای ارتباطی و سرویس دهی به اتاق ها از طریق راهروهای سه طرف بنا مسیر است که یادآور غلام گردش های بناهای سنتی گیلان است.

۱- راهروهای باریک در تالارهای خانه روستایی که برای سرویس دهی به مهمانان ساخته میشوند.

مصالح:

دیوارها: آجری با ضخامت ۷۰ الی ۸۰ سانتی متر؛ سقف: چهار شیبه سفالی؛ تیرهای پوششی: چهار تراش نراد روسی؛ اندودکاری نمای داخل: گچ و آینه کاری ونمای خارجی: آجر و گچ کاری

تزئینات:

اتاق آینه که در مرکز پلان طبقه بالا قرار دارد دارای گچبریهای زیبا با اجرای هنرمندانه قطعات آینه در بدنه ستون ها، دیوارها و سقف است. چهار ستون گچی که با آینه تزئین شده قوس بالای خود را نگه میدارند. چینی خانه دارای دیوار و پیش بخاریهایی است که میان گچبریهای آن با کاسه و بشقابهای چینی گل مرغی آراسته شده اند. در مجموع ۱۵۲ بشقاب در این تالار موجود است. در دیوار حیاط پنج نوع قوس شامل تیز، نیم دایره، قوس افتاده، سه مرکز، خنچه پوش تخت مشاهده می شود. دیوار حیاط با آجر قرمز - که در گیلان بسیار متداول بوده است - با بندکشی سفید اجرا شده است که جلوه ای خاص به حیاط داده است.

خانه خانم قدیری:

این بنا در محله کیاب واقع در سبزه میدان رشت قرار دارد. قدمت بنا به اواخر دوره قاجاریه بر می گردد و در اوایل پهلوی اول قسمتهایی به آن الحاق شد. متأسفانه بنا در سال ۱۳۶۷ دچار حریق شد و بخش زیادی از درها و پنجره های چوبی و تزئینات گچی و چوبی بنادچار آسیب دیدگی جدی شد. بعد از آن در سال ۱۳۶۸ مرمتهایی کلی در ساختمان صورت گرفت. خانه دو آشکوبه با سطح اشغالی حدود ۳۰۰ مترمربع است. دارای دو حیاط است که در حیاط خلوت پشت بنا، اتاق سرایداری و فضاهای خدماتی خانه قرار دارد. پلان خانه نامتقارن است و ارتباط اتاق ها به واسطه راهروها و فضاهای مکث انجام میگیرد. دو ورودی در پلان مشاهده می شود که ورودی شماره یک برای میهمانان طراحی شده است و ورودی دوم ارتباط مستقیم با فضای خدماتی و طبقات بالا را ممکن میکند. تزئینات و نماسازی بنا متأثر از الگوی قاجاری و معماری بومی است. در جناح جنوبی ایوانی در طبقه بالا طراحی شده است که علاوه بر آنکه محل رفت و آمد خدمه و سرویس دهی به اتاقها بوده به گردش هوا در فضا کمک می کرده و از شدت تابش نور خورشید و تأثیر پذیری لایه داخلی از عوامل جوی می کاسته است.

مصالح: دیوار: باربر آجری؛ پوشش سقف: چهارشیب، سفال با داربست از چوب نراد؛ اندودکاری: نمای خارجی: گچ کاری و آهک بری ونمای داخلی: گچ کاری

تزئینات:

تزئینات خانه بسیار غنی و زیباست. این تزئینات شامل مشبک بندی پنجره ها، آینه کاری اتاقها، گچبری های متنوع با اشکال پرندگان و گل و بوته، ارسی های پرکار و لمبه کوبی سقف و کف است. وجود ارسبهای بسیار در اتاقهای طبقه بالا بازی نور زیبایی آفریده است. تزئینات چوبی به وفور با الهام از الگوهای معماری بومی مشاهده میشود بخصوص خراطی نرده ها ونمای سرتاسر چوبی طبقه دوم. استفاده از مصالح گوناگونی مثل آجر قرمز، گچ، چوب، شیشه رنگی و آینه به بنا تنوع داده است. اتاقهای حیاط پشتی ساده و فاقد تزئینات هستند. سردر ورودی با سایبان سفالی و پیش آمدگی از بدنه اصلی جدا شده است. دیوارهای حیاط آجر قرمز با بندکشی سفید است و با قوس جناغی زینت یافته است.

خانه حاج میرزا خلیل رفیع:

این بنا در خیابان مطهری، کوچه حاج خلیل رفیع واقع شده است و در سال ۱۲۸۵ ه.ش به دست حاج میرزا خلیل رفیع نخستین شهردار رشت برای سکونت شخصی ساخته شد. خانه با الهام از بناهای روسی و حتی با مصالحی که مهندسان روس با خود آورده بودند-مانند چوبها، نرده ها، ابزار ویراق پنجره و...- ساخته شد. در سال ۱۳۸۱ خانه مورد مرمت کلی قرار گرفت. بنا در دو طبقه در محوطه ای به مساحت ۱۳۴۸ مترمربع و زیربنایی بالغ بر ۸۰۰ مترمربع بصورت کوشک ساخته شده است. پلان بنا متقارن و بافرمی نزدیک به مربع است که در گیلان چندان متداول نبود. محور تقارن بنا ورودی خانه است که در جناح جنوبی قرار دارد و پلان، نما و پنجره ها

متقارن اجرا شده است. خانه بطور مشخص با الگوهای معماری روسی ساخته شده است. پلکان دو طرفه نما، تراس فرورفته طبقه دوم، فرم پنجره ها، شکل نرده ها، حتی ابزار و یراق استفاده شده در پنجره ها و درها یادآور سبک روسی است که در این دوران در اثر گسترش ارتباطات تجاری بین گیلان و روسیه متداول شده بود. خانه دارای دو حیاط است. حیاط اصلی دارای باغچه بندی است. حوض بزرگ مرکز حیاط بگونه ای طراحی شده که نمای خانه روی آن منعکس شود. حیاط پشتی مخصوص سرویس دهی و سرایداری بود. در این بنا نشانه های کمی از معماری بومی دیده میشود. این تأثیرات در نمای پشتی خانه تا حدودی قابل مشاهده است مثل ایوان همکف و نمای چوبی طبقه اول که جلوی ایوان را محصور کرده است.

مصالح: دیوار باربر آجری به ضخامت ۴۰ تا ۸۰ سانتی متر؛ سقف: سفالی چهار شیبه؛ تیرهای پوششی: نراد روسی

املش

خانه محمد تقی صوفی سیاوش:

بنادر شهر املش واقع در جلگه شرقی گیلان در بافت قدیم شهر قرار دارد. سال ساخت بااستناد به کاشی سردر ورودی ۱۳۲۴ ه.ق را نشان می دهد. بنا را استاد رضای اصفهانی ساخته است. خانه در زمینی به مساحت ۳۰۰۰ مترمربع بصورت کوشک در دو طبقه با زیر بنای ۷۵۰ مترمربع ساخته شده است. بنا به دوره قاجاریه تعلق دارد و نوع تزئینات، نماسازی، ابعاد و شکل پنجره ها و فرم پله یادآور معماری این دوره است. در پشت خانه انبار، اصطبل، حمام و خزینه داری قرار دارد. حیاط باغچه بندی است و حوضی بزرگ در وسط آن قرار دارد.

بنا پلانی مستطیل شکل با کشیدگی شرقی - غربی دارد. بیشترین تعداد بازو برای بهره گیری از نور خورشید در نمای جنوبی - نمای اصلی - تعبیه شده است. فرم پلان متقارن است و ورودی، محور تقارن خانه می باشد. فضاها در اطراف این محور شکل گرفته اند. سلسله مراتب فضاها بر اساس فضای عمومی و خصوصی تعریف شده و نزدیکترین فضا به ورودی، اتاق میهمان است. این فضا در مرکز پلان قرار دارد. بجز اتاق میهمان سایر اتاقها در ارتباط بدون واسطه با هم قرار دارند. تعدد پنجره ها در نما علاوه بر ایجاد کوران در فضای داخلی، ضرباهنگی متنوع به بنا داده است.

تقارن در طراحی هر چهار نما رعایت شده است. از نقاط قوت بنا دید به طبیعت و بازی نور و سایه در فضای داخلی است. در این بنا ایوان با همان کارکرد بومی در جبهه های شرقی و غربی دیده می شود. البته در این بنا ردپای کمی از معماری بومی در طراحی و تزئینات می توان یافت.

مصالح: دیوار باربر ۶۰ الی ۸۰ سانتی متری آجر و سنگ با ملات آهکی؛ سقف: سفال بادار بست چوبی اندود کاری نمای خارجی آجر، برجسته کاری آهکی و کاشیکاری بصورت ازاره تا ارتفاع یک متری از کف حیاط؛ نمای داخلی گچ

تزئینات:

تزئینات خانه شامل ستونهای خراطی شده، سرتیرها و سرستون های چوبی کار شده، لمبه کوبی زیر سقف و کف، شبکه بندی درب و پنجره ها، گچ کاری با نقوش گل و بوته و اسلیمی روی دیوار و سقف اتاقها می باشد. سردر ورودی در نمای خارجی بسیار پر کار و در نمای داخلی دوشیر گچ بری شده بروی آن اجرا گردیده است. در پایین نمای ساختمان ۱۱ قاب کاشیکاری با نقاشیهایی به سبک قهوه خانه ای دیده می شود. در طبقه اول دیوارها در جبهه خارجی آهک بری شده اند. محوطه حیاط با انواع قوس تیز معمولی، کمانی و تخت که با آجر قرمز اجرا شده، تزئین شده است. از تزئینات چوبی بومی در نرده ها و سر تیرها بوفور استفاده شده است.

خانه خانم نعمتی:

منزل خانم نعمتی متعلق به اواخر دوره قاجاریه و در شهر املش واقع است. زیر بنایی حدود ۳۶۰ مترمربع دارد و در محوطه ای وسیع قرار گرفته است. ورودی اصلی خانه مشتمل بر دو دهانه متقارن یک متری در ضلع جنوبی است که با تزئیناتی خاص از بقیه نما مجزا شده است. متاسفانه ساختار اولیه جناح شرقی در اثر آتش سوزی از بین رفت و بخشی از آرسی های جناح جنوبی نیز در آتش سوخت. پلان بنا مستطیل شکل و براساس الگویی کاملاً متقارن طراحی شده است. اتاقها بدون واسطه بهم مرتبطند و بازشوهای روبروی هم به کوران هوا کمک می کنند. فرم سرستون و تیرها، نرده ها، ایوان جناح شرقی و غربی و تعدد طاقچه ها یادآور معماری بومی است. این تزئینات چوبی در کنار قوسهای آجری و ارسیهایی باشیشه های رنگی که سرچشمه آن به معماری سرزمین های مرکزی ایران میرسد هر چند متضاد، ولی دل انگیز است.

مصالح: دیوار باربر آجری با ضخامت ۷۰ الی ۸۰ سانتیمتر؛ تیرهای پوششی؛ چهار تراش نراد و آزاد؛ سقف: چهارشیب سقالی؛ اندود کاری نمای خارجی آجری، برجسته کاری آهکی و نمای داخل گچ کاری

خانه گوهر تاج خانم:

بنا متعلق به دوره پهلوی اول و در املش واقع شده است. ساختمان اصلی بصورت کوشک در دو طبقه با زیر بنای حدود ۵۴۰ مترمربع احداث شده است. در شمال محوطه ساختمان دیگری مشتمل بر حمام، دستشویی، مطبخ، انباری، آتشدان و سرایداری قرار گرفته است. بنا دارای پلانی نامتقارن و نمایی ساده و یکنواخت با تکرار پنجره هایی یکسان است. ورودی اصلی در جناح جنوبی و ورودی دیگر در شمال بنا برای دسترسی خدمه قرار دارد. ترکیب بندی فضاها براساس عملکرد بوده و در طراحی پلان و نما تاثیر معماری دوره اول پهلوی کاملاً مشاهده می شود. بطور مثال اتاق میهمان که در معماری دوره قاجاریه در مرکز پلان قرار داشت حال به نزدیکی ورودی تغییر مکان داده و یا پلکانها براساس عملکردشان در فضا قرار گرفته اند، پلکان جناح جنوبی، پلکان اصلی است و پلکان دوم نزدیک ورودی فرعی برای سرویس دهی خدمه طراحی شده است. اتاقها تودر تو و با ارتباط بی واسطه با هم طراحی شده است.

مصالح: دیوار خشتی و آجری با ضخامت ۶۰ الی ۸۰ سانتیمتر؛ سقف: چهارشیبه سفالی با داربست و تیرریزی چوبی
تزئینات: از تزئینات دوره قاجاریه خبری نیست. تزئینات پنجره ها حداقل و به سبک روسی است. تزئینات نرده و سرتیرفرمی بومی دارد. گره چینی روی نمای آجری و دور پنجره ها دیده میشود.

جمع بندی :

ساختار فضایی : چهار بنا از شش بنا -بجز دو بنای دوره پهلوی-پلانی متقارن دارند. در تمامی بناها بجز یک مورد دو ورودی در نمای اصلی طراحی شده است که به تقارن در نما و پلان کمک کرده است. الگوی غالب طراحی خانه ها اجرای اتاق میهمان در مرکز پلان و قرار دادن سایر اتاقها در اطراف آن است. پلان مستطیل شکل بجز خانه خلیل رفیع در سایر بناها مشاهده میشود که برای بهره گیری بهتر از جریانات هوا است. قرارگیری خانه بر روی سکو ، تعدد پنجره ها و وجود ایوان برای ایجاد کوران در تمامی خانه ها قابل مشاهده است. خانه ها دو طبقه هستند و پلان طبقه اول به جهت مسائل سازه ای مانند همکف طراحی شده است. الگوی معماری برون گراست که الگوی غالب طراحی خانه در گیلان است و بنا در داخل محوطه واقع شده است و فاقد ارتباط مستقیم با کوچه است. ورودی اصلی به حیاط ، با سردر سفالی و اجرای تزئینات آجری و گچ کاری از بدنه دیوار جدا شده است. وجود سردر بصورت سنت در معماری گیلانی باقی مانده است. ورودی به بنا نیز در تمام موارد با تمهیداتی نظیر عقب رفتگی و یا اجرای تزئینات خاص از بدنه جدا شده است.

سقف: بام تمامی خانه ها شیبدار سفالی با حداقل چهار کله با داربست کاملا چوبی است. سقف از داخل مسطح است و تخته کوبی شده است. برای اجرای سقف مسطح تیرریزی چوبی -واشان بندی- میشود. قسمت بیرون زده و اشانها دارای تزئینات با الگوی معماری بومی است.

مصالح: مصالح دیوارها عمدتاً آجر قرمز با بند کشی سفید است. از چوب به وفور در اجرای در و پنجره ها و اسکلت بنا استفاده شده است. در دو خانه تالار طبقه بالا کاملاً چوبی است. از گچ برای تزئینات و اندود کاری واز سنگ و کاشیکاری برای آزاره دیوارها استفاده شده است .

نما و تزئینات: در تمامی موارد دیوارهای حیاط با قوسهای متنوع و آجر قرمز و با تنوع مصالح زینت یافته است. در نمای خانه های آجری دور درها و پنجره ها با آجر قاب بندی شده است. نماها جز در خانه گوهر تاج خانم متقارن است و در این خانه نیز از نظم خاصی پیروی میکند. در تمامی خانه های دوره قاجاریه ارسیهای زیبایی در نمای اصلی دیده میشود. در خانه حاج خلیل رفیع پله ورودی بعنوان عنصر تزئینی نما در خارج بنا اجرا شده است. اتاقها در همه خانه ها دارای طاقچه و پنجره های بسیار است.

منابع و مواخذ:

- ۱- اسناد ثبتی سازمان میراث فرهنگی رشت
- ۲- بازدید محلی و مصاحبه با صاحبان خانه ها